

פרק ו': קיבוץ תמיד

1. הגשמה

משפחת ציפורה בן גוריון (האם ובניה – אריה ועמנואל) התגוררה בחיפה מאז בואה לארץ ישראל. הילדים למדו בביה"ס הריאלי, שהיה ידוע, מאז היווסדו, בשניים: צוות מורים מעולים בכל המקצועות (על אף שמו, היו רבים מהמורים בתחומי הרוח דווקא אנשים שנועדו לתהילה בתחומיהם בשנים הבאות), ומשטר-לימודים נוקשה ומחמיר (בהשראתו של המייסד המיתולוגי, ד"ר בירם, שהביא עמו מגרמניה עקרונות קפדניים ובלתי מתפשרים בתחום המשמעת). אחד העקרונות האלה היה איסור מוחלט על חברות תלמידים בתנועות-הנוער החלוציות של א"י. אריה (ובעקבותיו – אחיו, עמנואל) אהב את ביה"ס וכיבד מאד את מוריו, אך על חברות (חשאית) בתנועת "המחנות העולים" לא ויתר. על הנאמנות הכפולה הזו היה גאה כל ימיו, ואת ערכיהם של שני מקורות-היניקה של נעוריו השתדל מאד לממש ולהגשים. ההשכלה שרכש ב"ריאלי" היתה, למעשה, ההשכלה המסודרת היחידה שזכה לה. בכוחה היה אחר כך למורה בבית-השיטה ("מה שלמדת שם יספיק בשביל ללמד כאן כיתה ה"). החינוך להגשמה ולסוציאליזם שקיבל ב"מחנות העולים" קבע את מהלך חייו.

בשנת 1936 סיים אריה את חוק לימודיו. דרכו היתה ברורה לו: הגשמה בקיבוץ (אמו לא עמדה בדרכו, למרות שבליבה קיוותה שיהיה לרופא, כאביו המנוח). הוא הצטרף לגרעין "החוגים", ואיתו הגיע, שנה אחר כך, לאדמות שאטה שבעמק יזרעאל – שם ייסדו את קיבוץ בית-השיטה. זה היה ביתו, כאן בנה עם ברוריה (לבית שיף) את משפחתו. כאן נולדו ילדיו, כאן יסד וטיפח את ארכיון החגים – מפעל חייו, וכאן נפטר ונקבר בשנתו ה-82. נאמנותו המוחלטת לרעיון הקיבוץ, לאידיאולוגיה הסוציאליסטית ולקיבוץ בית השיטה היתה יסוד חייו.

2. חינוך

מסלול-חייו בקיבוץ הוטה לא-מעט בכוח המקריות: בשנים הראשונות היה אחד מרבים, עבד בכל מקום שסודר לעבוד בו, ובמיוחד התמחה בתפירה ובהטלאת אוהלים – ה"שיכון" העיקרי של חלוצי בית השיטה בזמן ההוא (התמחותו זו איפשרה לו לתפור לרעייתו הצעירה את מתנת הכלולות – אוהל "פרטי" לשניהם). אבל לא יצא זמן רב, והוא נקרא אל דגל החינוך (אולי גם על יסוד התנסותו כמדריך בתנועה). אל עבודתו כמחנך התייחס כאל עבודת קודש, ומעולם לא סירב כשנקרא לכך, גם כאשר נדרשו ממנו (וממשפחתו בעקבותיו) קרבנות אישיים לא קטנים. עבודתו העיקרית בחינוך כללה:

- חינוך חברת הנוער הצ'כית (1938-39) – חברת הנוער הראשונה בקיבוץ, ומן הראשונות בארץ.
- חינוך מחזור ד' בבית הספר "טיץ" ביגור (לשם נילוו אליו, לשנה אחת, ברוריה וחגי הפעוט), 1942-3.
- קבלת ילדי טהראן בעתלית, ואחר כך ליוויים במוסד מגדיאל, עד שנקלטו שם, 1942.
- חינוך קבוצת "אלון" – הכיתה הראשונה של ביה"ש, כיתות ה'-ו', ח'-ט', י"א,
- שליחות לטורונטו, קנדה, להקמת תנועת הנוער "הבונים-דרור" שם, 1954-6.
- תקופות-חינוך נוספות בביה"ס של ביה"ש,
- שליחות ללוס אנג'לס, ארה"ב, לעיצוב החינוך היהודי בקהילות שם, 1972-3.

אריה היה מוכן תמיד לתרום מנסיונו, תובנותיו ותפישת עולמו לחינוך ולעיצוב הנוער. עם הזמן, ויתר ביה"ס של ביה"ש על תרומתו ונמנע מלשתפו בפעילויותיו. זה היה בליבו פצע שלא הגליד, והוא אף ראה כשלון אישי באי-יכולתו ליצור את שיתוף-הפעולה ההכרחי לשותפות בתחום זה.

3. אל התרבות והחגים

המעבר מן החינוך אל עבודת התרבות היה טבעי, והתרחש כתהליך ולא כמהפך. תחילתו, כנראה, בתחושה הפנימית של המחנך, שערכים ניתן להקנות רק על בסיס תפישת עולם, ואת זו יש לבסס על ידע נרכש ועל חוויות נספגות. משפחת-מוצאו של אריה לא היתה דתית ואפילו לא מסורתית, ואולי תחושת החלל הריק הזה היא שדחפה אותו לחיפוש אחר מקורות התרבות שימלאו אותה. זה התחיל בעיצוב החגים בבית הספר. בחנוכה הכינו החניכים עם אריה מיפקד-אש, שבהדלקתו שותף הקיבוץ כולו. בט"ו בשבט ניטעו עצים (מנהג שנוצר כחלק ממסורת גאולת הארץ, בהשראת מועצת המורים למען הקק"ל וקריאתו הנמלצת של ביאליק). בפורים היתה שמחה כללית (תחילה – בלי תחפושות, בלי "מגילה", ואצל הילדים – כמובן גם בלי אלכוהול). סדר-פסח השתנה בהדרגה. גם ההגדה של פסח פשטה ולבשה צורה ותוכן עם השנים. באחד במאי נערכה עצרת בתי הספר של העמק, שבה התמודדו הקבוצות השונות בספורט ובמשחקים. וכן הלאה. עומק החסר נחשף, למעשה, רק כשהגיע מועד בר-המצווה של קבוצת "אלון" – הראשון בביה"ס, הראשון בביה"ש, והראשון בתחום אחריותו של אריה. תוכנו ומשמעותו של מועד זה נובעים כולם מן המסורת היהודית וממקורותיה, וללא הכרתם והפנמתם אין לו קיום. אריה הבין זאת, והבין גם את קוצר-ידו שלו למלא את החסר: לו-עצמו חסר היה אז בסיס-הידע ההכרחי. הוא פנה לקבל עזרה מן המקור הזמין ביותר לכך – הרב של המושב השכן, ובכך עורר על עצמו – בפעם הראשונה, אולי, אך בוודאי לא האחרונה – את חמתם של כמה מחברי הקיבוץ, שראו זאת כסטייה מן החילוניות המוצהרת של התנועה והקיבוץ:

"... אריה נעשה פתאום לאיש-מסורת נלהב, בכל הפאתוס הבן-גוריוני הציע ללמד את הילדים להניח תפילין, לאמור ברכות – הכל לפי הנהוג... חודש ימים הם למדו, מפי סבא למברסקי בכפר יחזקאל, מנהגים ותפילות, ולבסוף דווקא באחד במאי, במקום להשתתף במיפקד הילדים בגבע, הוא לקח אותם לבית הכנסת בכפר יחזקאל..." – כותבת אחת החברות (המכתב, שנכתב ונשלח במאי 1947, פורסם משום מה ב"שיטים" ביוני 1989. אריה, בלהט ובאריכות המקובלים אצלו, משיב, מפריק, מכחיש – ובעיקר מתמרמר על הדרך שבה נהגה העורכת, שלא ביקשה מראש את תגובתו לפרסום המאוחר הזה, והכל ב"שיטים", עלון הקיבוץ – יולי 1989).

אירוע נוסף ההולך ומשתרש בחיי הקיבוץ הוא אירוע החתונה, שבעיצובו מתחבטת, למעשה, התנועה הקיבוצית כולה. הטקס הדתי נדחה, בימים ההם, ללא היסוס. מה צריך לבוא במקומו? א.ב.ג. כותב ("שיטים", 17.5.68, ואחר כך גם ב"למרחב", 25.7.68): "מדוע אין לנו ועדת כלולות?... בתשכ"ז נישאו אצלנו 12 זוגות, ובחצי-השנה החולפת – 8 זוגות. כל זוג חדש הוא בבחינת אירוע משפחתי וחברתי. יש שמחה וחגיגה... כיצד קרה שלחברתנו אין ועדת חתונות?... נעים ונוח יותר בחברתנו לפנות לוועדה, שהעניין מתפקידה ומחובתה, מאשר להפעיל קשרים ולנסות מזלך אצל רצונו הטוב של הפרט. במציאות כזו עקרונות הזכות והשוויון מופרים מראש. יש לחברתנו צורך בוועדת כלולות: לארגון ולתכנית... נשחרר את הזוגות העתידים ובני משפחותיהם מדאגה מיותרת. בכך, ממילא, נוסיף שמחה לשמחתם ולשמחתנו".

הארגון עובד, אבל ברור לו שבנושאי תוכן קיים חסר, ושאת החסר יש למלא. איך לעשות זאת, מה לקחת מן הקיים, מה להתאים, מה לדחות ועל מה לוותר – זה יהיה, לאחר 20 שנות הוראה וחינוך, עיקר עיסוקו-ייעודו-שליחותו האישיים והתנועתיים גם יחד במשך כל שאר חייו. כמי שראה דורש ונאה מקיים, חיבר במו-חייו ובכוח רוחו הסוערת את המכלול הנקרא חינוך עם חידוש עיקרי התרבות כדרך להגשמת הערכים שהנחיל הקיבוץ לנוער. וקודם כל – בקיבוצו-שלו. אבל גם בתנועה הקיבוצית כולה הוא רכש לו, וביושר, מעמד של "מר חגים" – אוטוריטה בלתי-מעוררת של מי שבקי בחומר, שולט במקורות, משליט את השקפותיו ומשוגע-לדבר. לאט-לאט התקבץ סביבו חוג שותפים-לדבר-מיצווה, חברים בקיבוצים - מהם מורים-לשעבר, מהם תלמידי חכמים מצניעי לכת, ומהם פעילי תרבות ותיקים, עשירי נסיון, השמחים לחלוק את נסיונם עם כל המוכן לשמוע ולקבל.

את השקפותיו ואת תובנותיו, ההולכות ומעמיקות במשך השנים, ביטא ב"שיטים" כחלק מרשימות הביקורת שלו על ביצוע החגים ועל ההווי התרבותי של הקיבוץ. לפעמים כחבר צוות-הג, לפעמים כמשתתף ללא תפקיד – אבל עינו היתה תמיד פקוחה על המתרחש, וידו – תמיד רושמת.

3. עם סביבתו

עם סיום עבודתו בחינוך והמעבר אל העיסוק בתרבות ובחג, ובעיקר כשהחלה פעילותו במסגרות התרבות התנועתיות, החל אריה להיעדר מביתו יותר ויותר. את עמיתיו ושותפיו-לעבודה מצא עתה בעיקר מחוץ לקיבוץ. שם הלך שמו לפניו, הוא הוזמן בקביעות כמרצה וכמשתתף באירועי תרבות ועיון, התבקש לתכנן ולהעביר קורסים בנושאי חג ומסורת גם במסגרת פו"ם, ורבים שיחרו לפתחו וביקשו את עצתו והדרכתו. הוא היה נענה תמיד, וכך רבו עוד יותר היעדרויותיו מהבית. גם בביה"ש היו לו ידידים, אבל עם השנים חש יותר ויותר את בדידותו. הקרובים אליו שמעו ממנו, לא אחת, אמירות עגומות, פסימיות, על חוסר-הסיכוי להמשך – של עבודתו, של מפעלו, של הקיבוץ ושל הרעיון הקיבוצי בכלל. מתוך עמדה זו צלף, מפעם לפעם, על מה שראה בסביבתו הקרובה. זה, כמובן, לא הפך אותו לפופולרי יותר בקיבוץ.

עזריה אלון מוכר בביה"ש כמי שהיה שם ידידו העיקרי של אריה. הרבה מן המשותף היה להם: שניהם למדו ב"ריאלי" והלכו ל"מחנות העולים" באותה עת (אריה מבוגר מעזריה בשנה אחת), ועזריה היה מבקר בבית משפחתו של אריה. לביה"ש הגיעו בהבדל של שנתיים (גם עזריה עוכב להדרכה בתנועה), השתתפו בכיתה אחת של החי"ש, אבל עיקר שיתוף-הפעולה היה במסגרת בית הספר, ששניהם היו ממייסדיו, ארגנו יחד את חברת הילדים המקומית, ופעלו יחד בהקמת חטיבת בני הקבה"מ.

עזריה: "הוא היה בין הבודדים שהיה לי על מה לדבר איתו. היינו יושבים ומדברים. היו כמה עניינים שבאתי אליו, אם זה היה ביוזמתי – לא משנה. אבל אף פעם הוא לא בא אלי הביתה. זה עניין של הקשר בין המשפחות. בין רות וברוריה לא היתה שפה משותפת".

יוסי אסף: "הוא ידע שאין הרבה בדור הצעיר שהוא יכול לגלגל איתם שיחה במרי-ליבו על הנושא הרוחני, והיה לזה דפוס קבוע, היה יושב במין סוג של פסימיות עמוקה שאף פעם לא היתה קשורה לעבודה שהוא היה עובד כמו מטורף... ומגיב על כל דבר. היו לנו קשרים. הייתי פוגש אותו, אבל לא בשום דבר מאורגן. הוא היה שכן שלנו. היו בינינו יחסים מאד מיוחדים, הוא אהב את הפרובוקציות שלי, היה צריך מישהו מהדור הצעיר, שיוכל – גם אם לא יסכים איתו – לדבר איתו. וכאלה היו מעטים, אפילו במשפחה: לא חגי ולא רזיה התחברו לחומרים שעסק בהם. בתחום הזה הוא היה אדם בודד, [אבל] אני לא בטוח שאם היה פחות בודד זה היה יותר פשוט. לא זוכר שדיברנו פוליטיקה, בדרך כלל זו היתה שיחה על 'האם יש סיכוי שמכל המפעל העצום שלו – יהיה פרי לעמלו'. תמיד אמר: 'לא יהיה'... אמרתי לו: 'אריה, יהיה!' הוא חשב תמיד במושגים של זאב בודד... כמו אמן שבאיוזו מובן מובדל בבוועה. הוא לא יכול היה לחיות בבוועה – הוא היה צריך את הציבור שבעבורו עמל. במובן זה גם ראה עצמו תמיד מורה-דרך לסביבתו ולקהילתו. "היום יש לי כבוד בלתי-רגיל לאיש, ודווקא בגלל שתמיד הסכמתי איתו במידה מסויימת של חיון – לא של ביטול, אלא כבוד לסוג של מוזרות כל כך מדהימה, כל כך פוזיטיבית, ואמונה בערכים שהם נכסי צאן ברזל. זה היה אצלו משהו 'בן-גוריוני', הוא היה דמות שאין כמותה, ואני מתקשה להסביר למה עבורי, שאני מאד שונה, אריה נשאר בעוצמה כזו".

החלטת הקיבוץ להשאיר את ארכיון החגים בבביה"ש, להעביר אותו אל הבניין שהתפנה בביה"ס-לשעבר, ולמעשה "לאמץ" אותו כחלק בלתי-נפרד מהקיבוץ, חיממה בוודאי את לבו, וגם איפשרה לו להישאר קשור אליו קשר יום-יומי, להתמיד בפיתוח הארכיון, להרחיב את פעילותו ולהמשיך בפרסומיו. זו היתה מעין הכרה רשמית של המקום-הבית, המשמעותי ביותר עבורו, בערכו של מפעל-חייו. למרות זאת, עם השנים הלכה הפסימיות שלו לגבי סיכויי המשך והעמיקה, ובשיחותיו עם חבריו שפך לא פעם את מרי-ליבו ואכזבותיו מן המציאות שראה סביבו.

גיר מן: "היתה בו סקרנות דרוכה לשמיעת הלכי הרוח של בני הדורות הצעירים. במיוחד בלטה תכונה זו משהתבגר ודאג לעתידו של הקיבוץ נוכח ממדי העזיבה. ניצניה [של תופעה זו] החרידו אותו מרצו. הוא התגייס בכל מאודו להיאבק בעזיבה ולעמוד בפרץ. באחרית ימיו חש שכשל במשימתו. הרגשותו זו החריפה נוכח המשבר הקיומי שזעזע את התנועה הקיבוצית בשלהי שנות השמונים. טעמו הצורב של הכשלון הפך לתחושת תבוסה מרה. נדמה היה לו שמפעל-חייו האישי, התנועתי והלאומי קורס מולו ללא תקומה".

4. בתוך עמו

הרבה ספקות הטיל א.ב.ג. במשך חייו באידאולוגיות, רעיונות, אמונות והשקפות. בשני ערכים לא הטיל ספק מעולם: בסוציאליזם כהשקפת עולם, ובקיבוץ – כהתגשמות השקפת העולם הזו, וכדרך-החיים הראויה לו. כמחנך, ראה את בית-הספר כליבת חייו של הקיבוץ, וכאב מאד את סגירתו לאחר 50 שנות קיום עצמאי בבית השיטה. הוא ניסה לנטוע בחניכיו ערכים של שוויון ערך האדם, של חירות האדם לבחור את דרכו ולחיות כפי בחירתו, של מחויבות למשימות לאומיות וחברתיות, ושל אחריות האדם לזולתו.

את הקיבוץ ראה אריה כיצירה חברתית-שוויונית-הומאנית, פרי חינוך הומאניסטי-סוציאליסטי, המעצב את האדם כשולט בגורלו ומכוון את יכולותיו כבחירתו, תוך מודעות מתמדת לצרכיו ולקשייו של הזולת החי לצידו. זכרונותיו מתקופת ילדותו ונעוריו, ליד אמו שלבה וביתה היו פתוחים תמיד לכל מי שנזקק לה, ולא פחות מכך – נוכח דמותו של דודו, דוד בן-גוריון, שאריה העריץ כמנהיג וכאישיות שחייה הוקדשו למטרה היסטורית נעלה – הציבו בפניו אתגר אישי מתמיד. על כן היה נכון תמיד להתגייס, להתנדב, להיענות – לא ל"תפקידים", אלא למשימות. החיים קיבלו את משמעותם כשהיו לשליחות.

הוא היה איכפתניק מאין כמוהו. לא התעצל להתכופף ולהרים מהמדרכות והדשאים של ביה"ש קליפות ושאר מיני לכלוך שאחרים השליכו. שנת השבתון שלקח לעצמו ב-1971 מעבודתו בביה"ס הוקדשה לעבודת חצרנות בקיבוץ. הוא מסיים את השנה הזו ברשימה המדווחת על עבודתו ועל תחושותיו: "הכאיב ומכאיב לי חוסר היחס לכבוד של חצר. למרות הדשאים המוריקים ושביילי האספלט – חצרנו רשלנית, ולא בגלל היעדר חצרן אלא בגלל חוסר התודעה האישית והיעדר הרגלים של דור הורים, וממילא גם של בניהם ונכדיהם: החצר שלנו עבור רבים היא פח-אשפה ציבורי...". הוא לא עיף מלהעיר את הערותיו ולהביע את ביקורתו על החלטות שלא התקבלו על דעתו, על נוהל-ונוהג שהשתרש בקיבוץ ולא נראו לו, על צוותי הגים ש"טעו" וקבעו אירועים שלא במועד הנכון-בעיניו, על רשימות בעלון הקיבוץ – "שיטים" – שאותו הקפיד, כנראה, לקרוא מא' עד ת'. הוא נהג להגיב – לרוב בחריפות ובקיצור – ולפרסם את תגובותיו, והיה חסר-סובלנות לאי-סובלנותו של הציבור לתגובותיו.

אולי לא היה איש ריב ומדון ומטבעו, אולם מזגו החם, הנוח להידלק, והלהט שאיפיינו את כל התנהלותו הציבורית, עוררו לא-אחת התנגדות והסתייגות. הרבה קריקטורות של דמותו צויירו (ונשמרו אצלו), ובכולן מופיעה דמותו כאיש-מלחמה (גם דון קישוטי, לפעמים). לא במקרה, כנראה, לא רבים בקיבוץ היו לו לבני-שיח אמיתיים. ה"מפרטורות" (כביטוי של יוסי אסף) שבהן חי והתנהג הרתיעו רבים. את עיקר הערות הביקורת נהג לפרסם ב"שיטים", עלון בית השיטה. ברוב המקרים נבעו הערותיו מרגישותו המופלגת לכל עניין שבחינוך, בתרבות, ביחסים חברתיים, בכיבוד הזולת, בנאמנות רעיונית – כלומר, בכל הנוגע לתכני החיים בקיבוץ. לא חוסר-סובלנות כשלעצמו היה כאן, אלא חרדה אמיתית לאופיו של הקיבוץ, לדרכי חייו ולכיווני השתנותו. זה לא הקל על חייו-שלו, וודאי לא על מכלול יחסיו עם הציבור שבתוכו חי. ואכן, חייו בקיבוץ לא היו קלים. אבל פצעיו היו תמיד פצעיו אוהב: בכל ארכיונו האישי לא נמצא אפילו רמז אחד להרהורי חרטה על הבחירות שבחר.

במאי 1965 הוא מפרסם ב"שיטים" רשימה בשם "**בין אנחה לרווחה**", המרכוז ומנסחת את רשמיו ותחושותיו מתקופת מחלה שפקדה אותו, ואילצה להזדקק למוסד הקיבוצי החדש (יחסית) – **חדר החולים**. (טיוטת הרשימה ששמר בארכיונו מעידה על דקדקנותו בענייני דפוס ועיצוב – אפילו בעלון הקיבוץ: מה באותיות "מרים", מה ב"פטיט", איפה להתחיל פיסקה ואיפה להכפיל רווח – ובלבד שיהיה הכתוב ביטוי נאמן לדעת מחברו).

"בשלושה מצבים מיוחדים חש חבר-קיבוץ את יחודם של חיים אלה: בשמחה, באבל ובחולי.

ובחולי כיצד? לאחר הפסקה של 23 שנים הזיקני הפרסונל הרפואי שלנו אל חדר החולים. בין נשימה כבדה לרעותה הרהרתי ביחודו של מוסד זה בחברתנו. בית-חולים בבית: אחיות, חובשות, מטפלות, טבחיות – כולן משלנו. הן מכירות את הפצינט 'בגודל טבעי'... וכל אלה כאילו מתעוררות בבוקר למענך, הפצינט האחד - החולה הוא בעצם יצור חסר-אונים להושיע לעצמו... נעים שהוא יודע אל מי הוא משלח עיניו [המבקשות] רחמים. לבך סמוך ובטוח שתקבל כאן את הכל, את המיטב. הרגשה זאת מקילה, מרגיעה, מעודדת ואף נוסכת גאווה... היה כאן גם מבחן לצורת החיים הקבוצתית: הנוכל אנו, קומונה רצונית, לספק לחולה-הפרט את הכל למען הצלתו, החלמתו?.. אשרינו שכיום כל זה כה טבעי ומוכן ונעים כצחוקם של ילדינו וברכת החלמה מאירת פנים של חברים..."

(והעורכת, המכירה היטב את ה"קלינט" הוותיק הזה שלה, שואלת מופתעת: "ואין לך כל ביקורת?" – והוא, לשיטתו: "יש ויש... אך אין לערוב חול בקודש".)

והיו עוד רשימות של הוקרה והערכה, הבעות-תודה על תופעה קיבוצית מבורכת, על אירוע מוצלח, על יוזמה ראויה-לשבח. בינואר 1979 הוא מברך ומודה על טיול שאורגן לסיני: "...טיול בחבורה כשלנו הוא גם תרפיה קבוצתית... לדידי, טיולים אלה לסיני... ערכם החברתי עולה על כל אירוע חברתי אחר, יוצר חוויות, מלכד ציבורים, מגבש דורות".

אבל הרוב היו רשימות הביקורת, גם בנושאים הנראים שוליים, אבל מבחינתו – מבטאים יחס אל החברה ואל הכבוד הראוי לה. במאי 1978 הוא מייחד רשימה לנושא אי-ההתחשבות של אדם המגדל כלב ביחס לשכניו, הסובלים מהנביחות. הוא מוחה כנגד הנוהג לנסוע באופנוע במדרכותיו הצרות של הקיבוץ, גם בשל הרעש שהוא מקים וגם בשל החשש מפגיעה בהולכי רגל, שלהם נועדו המדרכות. ויותר מפעם אחת הוא מעיר על הזלזול בלבוש הולם בחדר האוכל: "...בחור – בגופיית עבודה לארוחת בוקר וצהריים של ימות חול וחג – בשום פנים לא... יש כללי התנהגות. נא לכבדם!"

באוגוסט 1965 הוא מפרסם "קריאה לסדר – הרכב הצמוד", ומביע מחאה על הנוהג החדש שאימצו לעצמם חברים שעומד לרשותם רכב לצורכי עבודתם – להחנות את הרכב על יד חדריהם גם בשעות של אחרי העבודה, מה שמביא כמובן לשימוש ברכב-הכלל לצרכים פרטיים: "מי אישר הוצאות-נסיעה נוספות אלה?"

כשהוא מגיע אל העניינים החשובים באמת, נשמעת לא פעם מן הדברים נימה של מרירות ואכזבה: הקיבוץ חדל מלהיות "עדה לומדת" ואינו מחשיב עוד ערכים של השכלה ושל הרחבת אופקיו של החבר, הנוער מבלה את זמנו הפנוי באווירה של ריקנות, הוויתור על ערכי היסוד (הלינה המשותפת, קבלות השבת בחדר האוכל, יום האחד במאי) מתקבל בקלות רבה מדי, וכן הלאה.

כמו בכל קיבוץ, גם בביה"ש נושא המגורים – ובעיקר השיפוצים – הוא נושא כאוב. אריה, המרבה לספר על "אוהל המשפחה" שתפר במו ידיו בשנת 1938, מפרסם ב"שיטים" (15.3.1968) רשימה הומוריסטית על השיפוצים שנעשו בדירת המשפחה, ומעבר לביקורת הדקה על דרך הטיפול בעניין, הוא מפליג בשבחים לאנשי המקצוע שסוף מלאכתם – "דירה גמורה, יפה, כלילת שלמות, ריחנית, צבעונית, משופצת, גדולה יותר, מבהיקה, חגיגית, חדשה" – ומסיים ב"להתראות בשיפוץ הבא, ב-1978".

אבל בינואר 1981 הוא מפרסם רשימה בשם "הוי, ארצי, מולדתי", ובה התייחסות לכמה מההחלטות האחרונות של הקיבוץ בנוגע לשיפוץ שכונת המגורים (שכונת "היער") שלו:

"קראתי את פרטיכל שתי האספות האחרונות... קיבלתי מידע מעודכן משיבת ועדת חברה... התרשמתי מביטויי הרצון-הטוב (קצת במאוחר) של כמה חברים... התרשמתי גם מדומיות רבות!... התרשמתי, יותר מכל, מעקביות עמדתה ושתיקתה הרועמת של המזכירות..."

"לי אישית קובע לפני הכל ויותר מכל: עמדתה העקבית של המזכירות... שבה היא נוקטת מאז כניסתה לתפקיד, בביטולה את החלטות האספות וועדות-חברה משך 5 שנים שקדמו לה..."

"ולכן אני פונה לכל בעלי הרצון הטוב: תודה על עמידתכם-בשער לתיקון עוול חברתי (במאורח)... לא בגיוס כספים באספה ליבו של התיקון ולב העוול, אלא אך ורק בהכרתה של המזכירות בשגיאה הנוראה ובעוול שעשתה, ולכן רק היא עצמה יכולה להביא את הצעת התיקון, ואם אין למזכירות אומץ לכך – כי אז גם **אין טעם לחיות בדירה משופצת שהושגה באונס חברתי, במחנק, ובאווירת דומיה.**

"מוזר: לו יזמה המזכירות חוג אחד של הידברות בין הדורות... היתה זו תוכנית-השיפוץ הכי חשובה, והיתה חוסכת מיליונים..."

זה אריה: תחושת הקיפוח האישי מתנסחת כעוול חברתי, הנגרם בגלל סטייה והפרת ההחלטות הדמוקרטיות. אבל לא הוא האיש שלא יבחין בין עיקר לטפל: הפער בין הדורות, לעומת שיפוץ הדירות, הוא-הוא הבעיה האמיתית של הקיבוץ. **אותו צריך לשפץ.**

רגישותו לנושא ההתנהלות הדמוקרטית של הקיבוץ מתבטאת כבר בשנת 1963, כשהוא מפרסם ב"שיטים" רשימה בשם "לא לקרוע את החבל". עניינה – המתח הנוצר מדי פעם בין אילוצי החיים, המוכרעים ע"י מוסדות הקיבוץ, לבין צורכי הפרט, הכופים עליו מצב של הכרעה אישית.

"חכמת החיים שלנו לימדה אותנו מדוגמאות בעבר ובהווה, שיש לאמוד את עוצמת ורצינות מושך החבל, בכדי למנוע את קריעתו. שכאשר אנו מושכים – אתה מרפה, וכאשר אתה המושך – אנו מרפים, שחס-וחלילה לא נמתח את החבל בשני קצותיו... נכון, אפשר לקשור חבל קרוע, אבל יישאר הקשר... האמנם צריך להעמיד נוקשות פורמלית של נהלים וחוקות מול רצון אישי למילוי תפקיד?... האם אספה הדנה בסעיף כזה הינה בימת התמודדות משפטית של תובע כללי מול נאשם, שנדרש להוכיח את צדקתו? מה בכל זאת נותר לו, לחבר צעיר, בכדי להיאבק על הגשמת עניין אישי שנראה לו תמצית רצונותיו? האמנם התבונה החברתית שלנו מחייבת להציג חבר כזה כעריק מענפו, וכבן-חורג לנהגים תנועתיים? למי מבנינו יש יכולת נפשית, עוז-רוח וכושר-ביטוי לעמוד מול טיעון כזה?"

גם כשעלתה בקיבוץ שאלת המעבר ללינה משפחתית – נושא שהסעיר בשעתו את התנועה הקיבוצית כולה – הוא מתייחס, קודם כל, לדרך **ההתנהלות הדמוקרטית** שבה החליט הקיבוץ להכריע: הקריאה לרפרנדום (= משאל-עם), הצבעה כוללת של הציבור כולו, המופעלת בדרך כלל לעתים רחוקות מאד, ורק בשאלות הנתפשות כמהותיות לחיי הקיבוץ):

"איני מתייחס לשיקולים ולרצונות של בעד ונגד שיטת הלינה. כאן אני בא לתבוע מהמוסדות והציבור של קיבוץ ביה"ש – להימנע מלגשת לרפרנדום בטרם יוחזר המצב לתיקונו בגנים ובכיתות-היסוד... אין להחליט על רפרנדום בטרם תוחזר הלינה המשותפת לתיקונה, כנקודת-מוצא לכל שינוי או אי-שינוי. סעיף זה באורח-החיים הקיבוצי שלנו הוא יותר מדי רציני ועקרוני – שיבוצע באקט בלתי דמוקרטי ביותר, ובהסוואה של משחק מכור ברפרנדום". (22.4.85).

מוסדות הקיבוץ בוודאי לא שמחו לקרוא ביקורת כזאת באווירת המתח הגבוה ששרר בציבור ערב ההצבעה, שעמדה לשנות את חיי הקיבוץ...

בשנת 1971 הוא מבטא ב"שיטים" את צערו על סילוקן של עבודות הפסיפס היפות, שהוסיפו כה הרבה נוי לחצרו של הקיבוץ ולחדר האוכל שלו, ופורקו ללא תקנה עם הרס חדר האוכל הישן:

"... היה זה שלב אורגני בטיפוח נוייה של חצר, כי לאחר העץ והצל, הדשא והפרח – יבוא **המימד האמנותי**... קיבוצים בעלי חוש אסתטי שנתברכו באמנים מקומיים, עודדו את הפסל המקומי, את אומן הקרמיקה, את יוצר עבודות-הפסיפס לשתף את עצמם בעיצוב חצרם. יש בכך החייאת מסורת אמנותית של קישוטי בתי כנסת, ויש בכך גם הפריית דמיון הילד. ובחצרנו – עומדים חשופים עשרות מטרים מרובעים של קירות ריקים... וכל אלה

מזמינים את האומן שלנו להשתלב בהם, אתגר לגילוי כשרון... מדוע לא נמצאה הכתובת אשר תקבע גורל הפסיפסים? מדוע יגרע ממראה חצרנו?.. נשים נא לבנו אל הגבוה מקומת חדרנו, ואל הנכבד ממושג דירתנו – אל חצרנו שהיא ביתנו".

מודאג במיוחד היה א.ב.ג. באשר לתכני חייה של החברה הקיבוצית, נוכח היחלשותם הברורה של הערכים הרעיוניים שהביאו לייסודה. בשנת 1980 הוא מציע לקיבוצו לקיים סידרה של התועדויות-בוקר, "לימודי שחר" – כלשונו. אחת לשבוע, כחצי-שעה לפני תחילת יום העבודה, יתכנסו כל המעוניינים במועדון הקיבוץ, ויאזינו במשך 20 דקות ל"שיעור" של אחד החברים בנושא שיבחר לו. ואריה מגיש רשימה מפורטת של 20 חברים שיוכלו, לדעתו, להכין "שיעור", וגם מציע נושאים מתחומי עניינם – כמיטב ידיעתו. את ההצעה הוא מפנה, אישית, לחברים אלה, וגם מבקש לקבל מהם את תשובתם האישית.

ההצעה התקבלה, כמסתבר: ההערה המלווה דף-ארכיון זה מציינת, כי הפרוייקט אכן התקיים במשך כ-7 חודשים בשנים 80-81. ולא חזר על עצמו, כנראה.

בחודש אפריל 1981, בתום מערכת "סדנאות לשיח וחשיבה" שהתנהלה בקיבוץ, הוא אומר – לאחר הציון "בהוקרה ליוזמים ולמארגנים שחשבו וביצעו מפעל חברתי ותרבותי חשוב זה":

"...נפגשתי עם אנשים שלא הייתי נפגש איתם בצירוף אחר, הן מבחינת הגיל והן מבחינת היעדר מכה-משותף פונקציונלי... כך נוצרה היכרות הדרגתית במגע די הדוק... וזה שאפשר לשוחח עם אדם שאף פעם לא שוחחת איתו, ואפילו אפשר תוך כדי שיחה לשנות עמדות מהכרות עמדה [שהכרות מראש]... פירושו שאפשר להגיע לשיחה של כנות ועניין... הנימה הכללית היתה אהבת בית השיטה. היתה: אף על פי כן! אעפ"כ חזק ובריא עם שטח-בסיס רחב, לכן זה היה דבר מעודד ומפתיע... בקיבוץ לא מצאנו את הדרך להאיר 'בפנס כיס' (כביטוייה של צמרת) פינה חשוכה, מעשה חשוך... או, כעורך העלון, לזכות באלומת אור את מעשהו המתנדב של החבר... וכסיכום, הוא מציע: "...לעודד מיפגש חד-חודשי מהסוג השני – סדנאות בחדרים, חוגי דיון רב-גיליים (3 דורות), עם נושאי דיון בעלי אופי תוכני, מגמתי, רעיוני – ולא ביצועי, קונקרטי, שמצביעים עליו בתום הדיון... לחזור וליזום עוד סדנאות, ללמוד לקחים מהתבנית ומתכניה, במגמה: אף על פי כן, נוע תנוע!"

דרכו של א.ב.ג. לחוג את חגי הקיבוץ תוארה כבר למעלה: יותר משחג בעצמו, הקפיד לעקוב ולמדוד את מהלך החג ולציין ציונים לעצמו, ומנהגו זה היה לאגדה בביה"ש: הכל זוכרים ומזכירים זאת כאיפיונו המובהק.

לא "שגעון" סתם היה כאן. כל כך חרד היה להמשכיות, להשרשת החג במעגל חיי הקיבוץ, להקפדה על מנהגיו היחודיים – שכל סטייה מהנוהל הכתוב, קלה כחמורה, ראה כאיום על עצם קיומו. סידרת "ילקוטי החגים" באה, במידה רבה, לסייע לרכזי התרבות והחגים לצקת מערכת יציבה וקבועה של מסורות חגים, שתיכפה, למעשה, על רכזי החגים המתחלפים תמיד – מחד, ותעניק להם בסיס ותמיכה – מאידך. עם השנים חדל מהירידה לפרטי פרטיו של כל חג, ונטה לנסח את השקפותיו ותפישותיו ברוח של הכללות ותובנות רחבות.

בשנת תשמ"ב (1982), במאמר בשם "על התוך החסר בחג", הוא כותב: "... לדידי, קיימות בחברה הישראלית שתי צורות-חיים מוגדרות בהן החג בא על ביטויו כאמת-חיים, כצורך: במשפחה הדתית, ובחברותא הקיבוצית. הקיבוץ הוא פורמזיה חברתית תרבותית אופטימלית לאפשרות ביטוי החג... אותה שעה מיוחדת, שבה המשפחה היהודית או הקיבוץ כעדה עגים עוגה סביב עצמם וסביב זמן החולין הזורם, ומשתדלים להעניק משמעות חוזרת לאותו אירוע, כי אז לאותה התכנסות אנו קוראים חג... לוח מועדי השנה היהודית והשבת – הם מיקדשים בזמן, מבצרי הרוח. חג הוא ליכוד העדה סביב זהותה וזכרון עברה, וערכי אמונתה. הזכרון משחק את התפקיד המרכזי אצלנו.

"חולשתו של טקס בימינו שכאילו אין בו חידוש וגירוי חדש, הכל מוכר מראש... וכאן דווקא האתגר: כיצד לטבול באותו נהר-דורות זורם, אך תמיד לחוש מעין התחדשות... מכאן שחולשת מירב מועדינו הוא בהיעדר טקסטים ערכיים מוסכמים כתכני-קבע רעיוניים. המקוריות התורנית שולטת בחגיגנו הגדולים והקטנים. מסורת מקומית שהיתה נהוגה שנים – לפתע מתבטלת ע"י רכז צוות-הג תורני, והוא מעז בשרירותו להתחיל 'מסורת חדשה', שמחזיקה מעמד עד לרכז-החגים הבא..."

"ציבורנו הקיבוצי, הורים דור שני וילדים, באים לשולחן החג ללא ידיעה בסיסית במקורות המועד הקלאסיים (תנ"ך, ספרות בית שני, מדרשים), ללא ידיעת תכנים והשתנויותיהם, וממילא ללא התמצאות בקטעים ולקטים של טקסטים... גם אם השולחן עמוס לעייפה בסעודת חג, נפשנו תישאר רעבה וצמאה. ונכדינו לא יסלחו לדור שני, ילידי הקיבוץ, הוריו ומחנכיו היום... אם מורינו לא ידליקו את הניצוץ באבוקה זו וישאוו אל התלמידים כולם ואל ציבור ההורים, אני איני יודע גאולה אחרת לתכני חגיגנו."

"מערכת המדיניות והפעילות התרבותית בקיבוצים, ומיקומו של החג כתורם למערכת האיזון האישית והחברתית בין קוטב המתח והמאמץ לבין סיפוק... – לא נלמד במדרשת רופין וברחובות, בקורסים לרכזי משק ובהשתלמויות של מזכירים ורכזי שירותים. אבל הפער בין התפישה המשקית-כלכלית, והיעדר ההחשבה של מדיניות תרבותית-לימודית-חברתית – גדל והולך בקיבוצים, ועמו הפער בכלים בין המערכת המשקית לבין המערכת התרבותית-חגית..."

וביתר פירוט הוא דן בחג היובל של קיבוץ:

"... אישית יש לכל אחד מאיתנו ספירה משלו לשנותיו בקיבוץ ולשייכותו התנועתית כחלוץ בגולה ובארץ ישראל. החשוב והמתבקש – היא ההתלכדות והתרוממות-הרוח והמעשים סביב מועד מוסכם ומסוכם, שמהווה כיום תחנה משמעותית בביוגרפיה של חברה=קיבוץ, גדול ומצליח ויפה, ששמו בית השיטה. האירוע הוא שנת היובל."

"... עדיין כיום, אחרי 40 שנות משק וביסוס, קיים פער מוסדי, עקרוני, ממשי לנחיתות הטיעון של נציג הענף התרבותי=חג=חברתי."

"יש תכנית משקית. יש מדיניות משקית. יש תכנית שנתית. יש רכזי ענפים רציניים, יש רכז-משק מוכשר ובקי, יש כלכלנים ותמחירנים. הם מדברים במספרים מדוייקים, בעובדות... ואכן יש משק מוצלח ומשגשג. ואף על פי כן, לעומת הנציגות המשקית יש ענף תרבות, שכולל את כל הפנאי של החבר והחברה, כל יום, כל שבוע, כל השנה. זו מציאות של נתונים ערטילאיים: היא משאלות, רעיונות, חלומות, מלים. לזה אין מדיניות שנתית של השקעות, נורמות, ציפיה ליבולים. לזה אין סמכות חברתית – במקביל לסמכות המשקית – למרות שגם חבר הענף היצרני זקוק לתכני פנאי, לחגיגה, לעיון, להנאה אמנותית ולבידור. הפעילות התרבותית-חברתית היא רק הוצאה, היא צריכה. היא פנאי. אפשר איתה ואפשר בלעדה. אין מודד ואין נורמה, אין יעד, אין מטרה, אין בקרה..."

"כמה צריך להשקיע באיש אחד, בחדר-אוכל אחד שהוא מקדש-מעט שלנו, בדשא אחד של חג... כמה צריך להשקיע בכדי שהחבר והחברה יגיעו לרגע הבשל של לחיצה על כפתור הזרם – ויידלק ניצוץ בעין ובלב, ותהיה זרימה מחממת – מעלה..."

"ועדת היובל קבעה את הפרוייקטים שלה מתוך אחריות וזהירות... אני קובע מתוך ידיעה, שהסכום [שנקבע] לאירועי היובל הוא סכום צנוע ביותר בהקבלה לחגי יובל מקבילים [בקיבוצים אחרים]... שנת היובל ואירועיה אלה – זו השקעה יצרנית. כל חג הוא שיא של גילוי יכולת תרבותית, הוא חתירה לגילוי השלמותי והעליון של החברה מבחינה ארגונית, מבחינת כוחותיה האמנותיים, מבחינת רוח התנדבותה, ליכודה, מבחינת גילוי [האור] הגנוז. פרוייקטים אלה אינם הווה חולף עם הורדת המסך".

5. מתחבר ל"שיטים" – עלון קיבוץ בית השיטה

כל השנים, מאז היווסדו, הקפיד קיבוץ בית השיטה על עלון פנימי, בטאון המהווה חלק בלתי-נפרד מהתנהלות חיי הקיבוץ: מתאר אותם, מתייחס אליהם, מבקר ומשבח. א.ב.ג. עשה את העלון לכלי-הביטוי שלו, ובמשך השנים פירסם בו מעל 200 רשימות שונות,

בכל תחומי החיים כמעט. כזכור, רוב רשימותיו נכתבו כביקורת – חריפה או מתונה – על מה שנראה לו ראוי לכך. מיעוטן הן רשימות של הערכה ותודה (בולטת במיוחד בין אלה היא הרשימה על חוויותיו כחולה בחדר-החולים הקיבוצי).

בין הזמנים החליף העלון את שמו: "יומן קב. החוגים", "בקבוצה", ולבסוף – ועד היום – "שיטים". העורכים (לרוב – עורכות) התחלפו. פה ושם נמצא בין הדפים רמז לאי-הסכמות של אריה עם העורכת: שיר שהיא בחרה לשער העלון ואילו בעיניו נמצא לא-מתאים למועדו, רשימה כנגדו שפורסמה בלי לבקש מראש את תגובתו, וכיוצא בזה – כרגיל בתחום התקשורת הכתובה. אבל לא נמצא ביטוי של כעס שיוביל להחרמת הבטאון. אריה החשיב אותו מדי, ויש מקום להניח, כי ראה בו את חוליית החיבור העיקרית (לפעמים אולי היחידה) שלו, עם הציבור שבקרבו חי.

העלון גם מתעד מדי פעם אירועים בחייו של אריה ופרסומים העוסקים בו: חזרתו משליחות בחו"ל (1955), שיחה בנושאי חגים עם בטאון הח"צ בקבה"א (1958), הרשמתו (עם חברים נוספים) בספר הזהב של הקק"ל ע"י בוגרי חברת נוער א' (1960), מאמר ב"למרחב" (1963) וב"מבנים" (1963), נאומים וברכות שנשא באירועי משפחה וחברה, וכו'.

עם השנים, הולכות רשימותיו ב"שיטים" ומתמעטות, ובמקביל הולכים ומתרבים הפרסומים בעיתונות הכללית – החל מבטאוני התנועה השונים, ועד לעיתונים ה"חיצוניים", כולל "במחנה". בארכיונו האישי נמצאים כמעט כל אלה כטיוטות – חלקם בכתב-יד, חלקם מודפסים במכונת כתיבה. כמו כן מתרבים מכתביו אל אישים שונים, חברי קיבוצים ואחרים. תזכיר גדול בכתב-יד מופנה אל הח' שמואל אייל, אז (22.7.90) מזכיר ברית התנועה הקיבוצית. זהו תזכיר ארוך ומפורט מאד, תחת הכותרת: **הצעות לצייון שנת ה-80 לדגניה, שמונים לתנועה הקיבוצית**. ההצעות, כרגיל אצלו, מתפרשות וממריאות. רק מעט מכולן בוצע למעשה.

העלון "עלי עינת", בטאון קיבוץ עינת, מביא בפסח תשכ"ז רשימה מאת א.ב.ג. תחת הכותרת **עלון של ערך**.

"יתרונו וחסרונו של עלון קיבוצי בכך, שהוא 'העיתון הנפוץ ביותר בקבוצה'. אם תרצה ואם לא תרצה, חסר מודד הביקוש... האם זה שבועון, שקוראיו מצפים לו?.. לו הצטרפת לקנותו מתקציבך האישי, האם היית קונהו ברצון?"

"עלון הקיבוץ – הינו יחיד ומיוחד בכך, שלעורכיו, כותביו וקוראיו ידועים אותם הדברים. ציבור הקוראים חושב עצמו למומחה בבעיות, שהעלון דן בהן... עמודיו הם בבחינת ציר מראות, שונות-פוקוס, בהם צריכים להשתקף מכלול תחומי חייו הרב-צדדיים... בגלל ריבוי הפונקציות בחיינו כחברה רב-גלילית... צריך העלון להוות את החומר המלכד, המשמש דבק להגברת השותפות, כי הפרט אינו מסוגל יותר להקיף את הנעשה.

"מי הוא עורך-עלון רצוי?.. הכרחי שתהיה לעורך הרגשה, שהוא בתוך עמו ומזדהה עקרונית עם הקבוצה והתנועה, ושיש בכוחו לבטא את המהותי והמוקדי כבת-קול של החברה וצרכיה. העורך צריך להיות מחונן ברגישות לנקודות התורפה והכוח, בחוש לתופעות ערכיות... באומץ לעורר דיון למחשבה עצמית-ציבורית, ללא התפשרות. "העלון יכול להיות כתובת למניעת רכילות וריטון מיותרים. העלון הוא ביטוי לתמורות, לוויכוחים גדולים... על העלון להיות לעתים לוחם, לעתים מעודד ולעתים מגנה... שיראה תמיד את העושה מאחורי המעשה – את האדם. שיצליח לדובב את העושים..."

"האחריות לתגובה מוטלת על העורך או המערכת. עליו לדאוג שלדברים יהיה ביטוי... חשוב שתהיה הרגשה בציבור, שיש עין ואוזן ותשומת לב. והעלון – כתובת לכך. "כל עלון הוא מעשה-יצירה מחדש... זו עבודה מתוחה, ללא זמן וקצב קבוע, קשורה בחברים ובמוסדות, מדויקת ורגישה. תמיד שואל העורך את עצמו מחדש: איך להגיש את עמודי העלון שיהיו מעניינים, נקראים, מחנכים... ואם הקורא בא על סיפוקו – הרי זה שכרו היחיד של העורך".

ברשימותיו, התייחס אריה תמיד לנושאי כתיבתו, אך גם לדרך בה מימש עלון קיבוצו את יעדו כפי שתואר לעיל. אף פעם, כמובן, זה לא היה מושלם. נראה כי אף פעם לא חדל מחתירתו לשיפור פני הדברים.

6. הביקורת – פנימה, ואילו כלפי חוץ:..

ביולי 1989 מפרסם א.ב.ג. ב"דבר" רשימת תגובה על מאמרה של עמיה ליבליך, שחזרה – לאחר 10 שנים – לקיבוץ מקום, ופרסמה את רשמיה החדשים ב"דבר" של ערב יום העצמאות. "בשם קבוצת חברי הקיבוץ" הוא מביא את השגותיו על הדברים. תחילה הוא משבח: "...יחודו של ספר העדויות [קיבוץ מקום] הנדיר הוא בכך, שהחוקרת ראינה עשרות חברים, בני שלושה דורות... החוקרת שהתה בביה"ש במשך שנה, נפגשה במכוון עם חברים רבים והקליטה במשך שעות פנורמה אותנטית ובלתי-מקריית: הטייפ היה פתוח לפני המרואיין להתבטא חופשית לעומק... עמיה דאגה להראות לכל המרואיינים את אשר בחרה לתת מעדותם בספר ואיפשרה להם לתקן עובדות. לא היה מקום לביקורת ולא לטענות כלפי החוקרת-המחברת, ואני בין אלה ששיבחו אותה ואת ספרה כתעודת אמת אנושית וקולקטיבית רבת-פנים, מעבר לזמנה". אבל זה היה לפני 10 שנים.

"...עמיה חזרה בפסח לביה"ש כביקור מוזמן, ביקור חפוז של יום אחד, כדי לשאול: מה נשתנה בעשור האחרון? מיד מזדמנים לה שלושה חריגים לקושיותיה. על המדרכה היא פוגשת חברה קשישה הממהרת להתוודות בפניה... ועמיה רושמת רשימות-אקראי אלה כעדות לשבשבת הרוחות המנשבות בקיבוצנו בתום העשור... החריג השלישי שהיא מתארת הוא חללו הגדול והריק של חדר האוכל בארוחת הערב. כך כותבים רפורטז'ה של הווי, המורכבת בחלקה מתיאורים מישניים, מזדמנים, ומקצת משאלות-לב. "אני שואל: איזה קשר יש בין חוסנו הפנימי של קיבוץ לבין משפחות שמבכרות לאכול ארוחת ערב דווקא בדירתם הנעימה, כאשר רוב משפחות הדור השני זכו בעשור האחרון לדירה מורחבת ומטבחון פונקציונלי, והילדים ישנים בדירת ההורים? איזה ציון סוציולוגי לחוסן קיבוצי היא ארוחת ערב משותפת בחדר האוכל הקיבוצי אחרי 50 או 60 שנות-יחד?.."

ע.ל. סיימה את מאמרה בציטוט מדברי חברה, שהתנבאה שחורות על עתיד הקיבוץ, וחזתה לו התפרקות מנכסים כגון השותפות בייצור ובצריכה, ומעבר לחיים כישוב קהילתי, מאחר ואין לו עוד לא היכולת ולא הנכונות לעמוד במשימות לאומיות. תחושתה של ע.ל. היא, ש"לדבריה [של אותה חברה] היה משקל רב והם מהדהדים גם היום בחצר המשק". ע.ל. קובעת גם, כי "גם כאשר לתיקון האדם – הדור השלישי והרביעי אינם סיפור הצלחה מוסרית וערכית", והיא מסיימת בדברים (שבעיני אריה הם בגדר "דברי נבואה נוראים"): "בארץ ישראל יש הרבה טרגדיות אמיתיות, אבל זו [מעברה הצפוי של ביה"ש מחיים כקיבוץ לחיים כשכונה פרטית] איננה אחת מהן".

מאמר-התגובה של א.ב.ג. הוא ארוך ומפורט, וכדרכו – פורש עקרונות וערכים, הנראים לו כבסיס-קיומו של רעיון הקיבוץ (שוויון ערך האדם, שוויונות אנושית, האפשרות הניתנת לפרט לבטא את עולמו הגנוז, וכו'). השינויים באורח-החיים בקיבוץ נתפשים בעיניו כ"תהליך של ברירה טבעית בין עוזבים לנשארים", כהשתנות הרגישות הציבורית וסדר העדיפויות החברתי, ועל אף כל אלה – "הקמנו קיבוץ נפלא, גדול ויצירתי... יש כאן חיוך ויש ברכה על השפתיים והחצר יפה בפרחיה, והדשא ירוק וילדים צוהלים והקשיש המוגבל – בתוכנו ואיתנו", ו"קיימת כאן חברותא אנושית חופשית, רב-דורית... בת 61 שנים ללא מנהיג דתי או מנהיג כריזמטי. יש בה ביטוי-יחד נפלאים ועיתות-שמחה נדירים וגם עיתות-אבל תכופים מדי".

ביוני 1990 הוא מגיב (גם הפעם ב"דבר") על הכרזתו של שר-הפנים ד'אז, הרב פריץ, כי הקיבוצים (החילוניים) בישראל פסולים לקליטת עולים עד שלא יכשירו את מטבחייהם ויחדלו לעבוד בשבתות.

"...מתבקש שתוסיף ללימוד היומי שלך בש"ס גם פרקי היסטוריה של ההגשמה הציונית, משך 80 שנות התנועה הקיבוצית, ואז יתברר לך, שהקיבוצים היו **הישובים** **המחנכים** לקליטת 50,000 ילדי עליית הנוער, פליטי שואה, בטרם מדינה, מאז אמצע שנות ה-30. אנחנו פרסנו להם מפיתנו הצנועה והכשרה, ולא היה שולחן טהור יותר בא"י מהשולחן הקיבוצי הזה. לא נדרשנו אז להכשיר תחילה את מטבחינו... הקיבוצים היו הכתובת הראשונה לקליטת גלי העלייה שהגיעו לא"י בטרם מדינה... הן מארצות אירופה והן ממדינות ערב. גם אז היו רבנים מוסמכים וראשיים והיו משרדי קליטה ומשרדי פנים, אך אף אחד לא החציף פנים להחרים את הקיבוץ בגלל דיני הלכה וכשרות... מכאן גם יצאו מגיני [הארץ] הכשרים שהגנו הצילו את יהודי ירושלים החרדית במאורעות הדמים ובמלחמת העצמאות. אתה, בהכרזתך המתגרה – מחנך לשנאת ישראל... אתה מבייש ומטמא את טהרת הערך של **קליטה ציונית**. שר הקליטה, הרב פרץ, של נעליך, כי האדמה שאתה משטיף עליה – קדושה היא".

אריה שואג במיטבו.